(इंग्रजीमध्ये टंकलिखित केलेल्या न्यायनिर्णयाचे मराठीमध्ये भाषांतर)

[सर्वोच्च न्यायालय अहवाल (१९९६)२ एस. सी. आर.] पान क्र. ७५-८०

दिवाणी अपील क्रमांक ३४०७/१९९६

श्रीमती पुट्टहोन्नम्मा

विरुद्ध

सी. गंगाधर मूर्ती आणि इतर .

२ फेब्रुवारी, १९९६

[के. रामास्वामी आणि जी. बी. पटनाईक, जे.जे.]

कर्नाटक जमीन महसूल अधिनियम, १९५६ :

कलम ४९, ५०, ५६ -दुसरे अपील दाखल करणे -

व्यथित पक्षकारास वैधानिक उपाययोजना उपलब्ध - पक्षकार दुसऱ्या अपिलाचा लाभ घेण्यात अपयशी -पुनरीक्षणाचा लाभ घेण्यास मनाई नाही कारण त्याने दुसरे अपिल दाखल करण्याची उपाययोजना अवलंबिली नाही. १९७५ च्या सुधारित अधिनियमातील कलम ३३ नुसार कलम ५६ चे उपकलम (३)—म्हणून सहसंचालकांचा आदेश रद्द किंवा अधिकारक्षेत्राबाहेरचा आहे -प्रकरण उच्च न्यायालयात कायद्यानुसार विचारार्थ पाठविण्यात आले.

दिवाणी अपीलीय अधिकार क्षेत्र : दिवाणी अपील क्रमांक ३४०७/१९९६

कर्नाटक उच्च न्यायालयाच्या च्या डब्ल्यू.पी.क्र.१६२८/९२ मधील दिनांक २१.४.९४ च्या न्यायनिर्णय व आदेशावरून .

याचिकाकर्त्यातर्फे एम. रामजोईस, एस. एन. भट आणि पी. एस. पंवार.

प्रतिवादींसाठी संतोष हेगडे, एम. के. भट, पी. पी. सिंग, आर. एस. हेडगे, पी. महाले यांनी बाजू मांडली.

न्यायालयाचा खालील आदेश देण्यात आला :

अनुमती दिली.

आम्ही पक्षकारांच्या वकिलांचे म्हणणे ऐकले आहे, विशेष अनुमतीद्वारे हे अपील कर्नाटक उच्च न्यायालयाच्या खंडपीठाने २१ एप्रिल १९९४ रोजी डब्ल्यू.पी. क्रमांक १६२८/९२ मध्ये दिलेल्या आदेशातून उद्भवले आहे. कर्नाटक जमीन महसूल कायदा, १९५६ च्या कलम ५० (थोडक्यात, "कायदा") अन्वये अपील अपीलकर्त्याने दाखल केले नसल्यामुळे कलम ५६ अन्वये केलेली सुधारणा ग्राह्य धरता येणार नाही, असे उच्च न्यायालयाने आपल्या आदेशात म्हटले आहे. त्यामुळे हे प्रकरण कायदेशीर तरतुदीनुसार निकाली काढण्यासाठी सहाय्यक संचालक, सर्वेक्षण व जमाबंदी व भूमी अभिलेख यांच्याकडे पाठविण्यात आले आहे.

उपसहायक संचालक, भूसर्वेक्षण व जमाबंदी अधिकारी यांनी ७ ऑगस्ट १९८९ च्या परिशिष्ट-अ मध्ये दिलेल्या आदेशाच्या अनुषंगाने कायद्यानुसार. वस्तुस्थिती वादात नाही. ते खालीलप्रमाणे आहेत :

११ फेब्रुवारी १९५३ रोजी झालेल्या कौटुंबिक विभाजनात मालमत्तेची दोन शाखांमध्ये विभागणी करण्यात आली. त्या अनुषंगाने ८ मे १९६७ रोजी आणखी एक विभाजन झाले होते. ज्यात मालमत्तेची विभागणी अपीलकर्तीचे पती आणि प्रतिवादी यांच्यात करण्यात आली आहे. हद्दनिश्चितीसाठी अर्जदाराने सहाय्यक संचालक, भूमी अभिलेख यांच्याकडे तिच्या नावे जमिनींचे व त्याखालील सीमारेषांचे फेरफार करण्यासाठी अर्ज केला होता. सहाय्यक संचालकांनी १४ ऑक्टोबर १९८६ च्या कार्यवाहीद्वारे या जमिनींच्या सीमारेषा आखल्या. त्यामुळे व्यथित झालेल्या प्रतिवादींनी कायद्याच्या कलम ४९ अन्वये उपसंचालक ,भूमी अभिलेख यांच्याकडे अपील दाखल केले असता त्यांनी अपील मंजूर करून ७ ऑगस्ट १९८९ च्या कार्यवाहीद्वारे हा आदेश रद्द बातल ठरवला आणि आदेशात दिलेल्या निर्देशांच्या अनुषंगाने सीमांकनाची कार्यवाही करण्यासाठी हे प्रकरण सहाय्यक संचालकांकडे पाठवले.

अपीलकर्त्याने कलम ५६ अन्वये पुनरिक्षण याचिका दाखल केली. सहसंचालकांनी २६ जून १९९१ च्या आदेशाद्वारे पुनरीक्षणास परवानगी देत अपिलीय प्राधिकरणाचा आदेश रद्द बातल ठरवत सहाय्यक संचालकांच्या आदेशावर शिक्कामोर्तब केले. प्रतिवादींनी संचालकांकडे कलम ५६ अन्वये पुनरिक्षण याचिका दाखल केली. संचालकांनी १६ सप्टेंबर १९९१ च्या आदेशाद्वारे ती फेटाळून लावली. कर्नाटक प्रशासकीय न्यायाधिकरणाने १ जानेवारी १९९२ च्या आदेशाद्वारे , त्यांनी दाखल केलेल्या पुढील पुनरीक्षणा अर्जात कलम ५६ अन्वये दुसरी दुरुस्ती ग्राह्य धरता येत नाही, असे नमूद करून हा पुनरिक्षण अर्ज फेटाळून लावला. प्रतिवादींनी उच्च न्यायालयात रिट

याचिका दाखल केली. आधी म्हटल्याप्रमाणे खंडपीठाने वरील निर्देशासह रिट याचिका मंजूर केली आहे.

कायद्याच्या कलम ५० अन्वये दुसरे अपील करण्यात आले असल्याने कलम ५६ अन्वये केलेली दुरुस्ती ग्राह्य धरता येत नाही, असा युक्तिवाद हायकोर्टात करण्यात आला. उच्च न्यायालयाने हा युक्तिवाद मान्य करून रिट याचिका अंशतः मान्य केली आणि आधी नमूद केल्याप्रमाणे हे प्रकरण सहाय्यक संचालकांकडे परत पाठवले. उच्च न्यायालयाने दुसरी दुरुस्ती ग्राह्य धरता येत नाही, असे नमूद करताना सहसंचालकांनी, म्हणजे प्रथम पुनरीक्षण प्राधिकरणाने दिलेला आदेश अधिकारक्षेत्राअभावी अमान्य असल्याचे म्हटले आहे. त्या संदर्भातील निष्कर्ष असा आहे की, कलम ५० अन्वये अपील, कलम ४९ अन्वये दिलेल्या आदेशाच्या विरोधात असल्याने, कलम ५० अन्वये उपाय योजना न मिळाल्याने अपीलकर्ता कलम ५६ अन्वये पुनरिक्षण अधिकारक्षेत्राचा लाभ घेण्यास अपात्र ठरला: म्हणून, सहसंचालकांचा आदेश अधिकारक्षेत्राविना व अमान्य ठरविण्यात आला. त्यानुसार हे प्रकरण निकाली काढण्यासाठी प्राथमिक प्राधिकरणाकडे परत पाठविण्यात आले.त्यामुळे उच्च न्यायालयाने कलम ५० अन्वये दुसऱ्या अपिलाच्या उपाययोजनेचा लाभ नं घेता, पक्षकाराला कलम ५६ अन्वये पुनरीक्षणाच्या उपाययोजनेचा लाभ घेण्यास मनाई केली जाईल असा निष्कर्ष काढला आहे. तो योग्य आहे का असा प्रश्न आहे . कलम ५० मध्ये असे म्हटले आहे :

५०. दुसरे अपील (१) कलम ४९ अन्वये दाखल केलेल्या पहिल्या अपिलात दिलेल्या कोणत्याही

आदेशाविरुद्ध दुसरे अपील दाखल केले असेल:

(ए) तसा आदेश सहाय्यक आयुक्तांनी उपायुक्तांना दिल्यास;

(बी) असा आदेश उपायुक्तांनी न्यायाधिकरणाला दिल्यास;

(बी-१) असा आदेश जमाबंदी सहाय्यक अधीक्षक किंवा सहाय्यक अधीक्षक भूमी अभिलेख यांनी सर्वेक्षण, सेटलमेंट व भूमी अभिलेख संचालकांना दिल्यास

(सी) असा आदेश भूमी अभिलेख उपायुक्त किंवा जमाबंदी उपायुक्त यांनी किंवा सर्वेक्षण,सेटलमेंट व भूमी अभिलेख संचालक यांनी न्यायाधिकरणाला दिल्यास

(२) दुसऱ्या अपिलावर दिलेला आदेश अंतिम असेल.

कलम ५६ असे वाचा :

५६. पुनरीक्षणाचा अधिकार : (१) न्यायाधिकरण, सहाय्यक आयुक्तांपेक्षा कमी दर्जाचा महसूल अधिकारी आणि अधीक्षक भूमी अभिलेख किंवा आपापल्या विभागातील सहाय्यक जमाबंदी अधिकारी यांच्यापेक्षा कमी दर्जाचा कोणताही सर्वेक्षण अधिकारी या अधिनियमांतर्गत किंवा दिवाणी प्रक्रिया संहितेच्या १९०८ (१९०८ चा केंद्रीय अधिनियम ५) कलम ५४ अन्वये कोणत्याही चौकशी कार्यवाहीची किंवा कोणत्याही अधीनस्थ अधिकाऱ्याच्या कार्यवाहीचा अभिलेख , अशा अधिकाऱ्याच्या कार्यवाहीची वैधता किंवा औचित्य याविषयी स्वत:चे समाधान होण्याच्या हेतूने यथास्थिती, मागवू शकतो आणि तपासू शकतो. परंतुक (* * *)

स्पष्टीकरण : या उपकलमाच्या उद्देशाने,

(i) विशेष कार्य आयुक्त हे उपायुक्तांच्या अधीनस्त नसतील असे मानले जाईल; आणि

(ii) सर्व महसूल अधिकारी न्यायाधिकरणाच्या अधीनस्त मानले जातील.

(१-ए) (***)

(२) कोणत्याही परिस्थितीत, न्यायाधिकरणास किंवा उपरोक्त अधिकाऱ्याला असे दिसून येईल की, तथाकथित कोणताही निर्णय किंवा आदेश किंवा कार्यवाही मध्ये सुधारणा केली जावी, रद्द केली जावी किंवा बदलली जावी, तर न्यायाधिकरण किंवा असा अधिकारी त्यांस योग्य वाटेल तसे आदेश देऊ शकेल :

परंतु जोपर्यंत हितसंबंधित पक्षकारांना नोटीस बजावण्यात येत नाही आणि त्यांना सुनावणीची संधी दिली जात नाही तोपर्यंत कोणताही आदेश बदलला, रद्द बातल केला जाणार नाही किंवा बदलला जाणार नाही.

(३) या कलमांतर्गत पुनरीक्षणासाठी कोणताही अर्ज करता येणार नाही आणि अशा अर्जावर पुनरीक्षणा साठीच्या कोणत्याही अधिकाराचा वापर करता येणार नाही. ज्याच्या संदर्भात या प्रकारणांतर्गत अपील दाखल करण्यात आले आहे आणि अशा आदेशाच्या तारखेपासून चार महिन्यांच्या कालावधीत असा अर्ज सादर केल्याशिवाय पुनरीक्षणाचा कोणताही अर्ज विचारार्थ घेतला जाणार नाही :

पुढे अशी तरतूद आहे कि, उपकलम (१) मध्ये नमूद केलेला कोणताही महसूल अधिकारी

किंवा सर्वेक्षण अधिकारी, या कलमांतर्गत ज्या आदेशाविरुद्ध अपील दाखल करण्यात आलेले नाही, अशा कोणत्याही आदेशाच्या संदर्भात, ज्या आदेशाचे पुनरिक्षण करण्याची विनंती करण्यात आली असेल, त्या आदेशाच्या तारखेपासून तीन वर्षाच्या आत या कलमांतर्गत अधिकाराचा वापर करू शकेल.

स्पष्टीकरण : या उपकलमाच्या हेतूने मर्यादेचा कालावधी मोजताना या कलमांतर्गत कोणत्याही कार्यवाहीला कोणत्याही न्यायालयाच्या आदेशाने किंवा आदेशाने स्थगिती देण्यात आलेली कोणतीही मुदत वगळली जाईल.

वर नमूद केलेल्या कोणत्याही अधिकाऱ्याने दिलेल्या आदेशाविरुद्ध कलम ४९ अन्वये प्रथम अपिलाचा उपाय उपलब्ध करून देण्यात आल्याचे दिसून येते. कलम ४९ अन्वये अपिलामधील आदेशाविरुद्ध कलम ५० अन्वये द्वितीय अपिलाचा अधिकार देते. कलम ५६ मध्ये न्यायाधिकरण, कोणताही महसूल अधिकारी सहाय्यक आयुक्तांपेक्षा खालच्या दर्जाचा नसलेला........ अशा अधिकाऱ्याच्या कार्यवाहीच्या वैधतेबद्दल किंवा औचित्यविषयी स्वतः चे समाधान करण्याच्या हेतूने अधिनियमांतर्गत किंवा दि. प्र. सं. च्या कलम ५४ अन्वये कोणत्याही चौकशी किंवा कार्यवाहीचा अभिलेख मागवू शकतात आणि तपासू शकतात. उपकलम (३) मध्ये अशी तरतूद करण्यात आली आहे कि, ज्या आदेशाच्या संदर्भात या प्रकरणांतर्गत अपील दाखल केले गेले आहे (जोर देण्यात आला आहे) अशा कोणत्याही आदेशाविरुद्ध कोणताही अर्ज वापरला जाणार नाही आणि अशा आदेशाच्या तारखेपासून चार महिन्यांच्या कालावधीत असा अर्ज सादर केल्याशिवाय

पुनरावलोकनासाठी कोणताही अर्ज ग्राह्य धरला जाणार नाही . कलम ५६(१) अन्वये पुनरिक्षण अधिकाराचा वापर करण्यासाठी दोन मर्यादा निश्चित करण्यात आल्या आहेत, ती म्हणजे, कलम ४९ अन्वये अपिलीय आदेशात फेरविचार करण्याची मागणी करणाऱ्या अर्जाने कायद्याच्या कलम ५० अन्वये तरतूद केल्याप्रमाणे दुसऱ्या अपिलाला प्राधान्य दिलेले नाही; कलम ५० त्या प्रकरणात येत असल्याने अपिलीय आदेशाच्या तारखेपासून चार महिन्यांच्या कालावधीत अर्ज दाखल केला जाईल. दुसऱ्या शब्दात, जर पीडित पक्षाने कलम ५० अंतर्गत दुसऱ्या अपिलाचा पर्याय घेतला असेल तर त्याला कलम ५६ अंतर्गत पुनरिक्षण उपायाचा पुन्हा लाभ घेण्यास मनाई करण्यात आली आहे. कलम ५० अन्वये दुसरा अपिलीय उपाय न घेतलेल्या पक्षकारालाही कलम ५६ अन्वये पुनरिक्षण दाखल करण्यास मनाई आहे.

या कायद्याच्या योजनेअंतर्गत विहित सुधारात्मक मंचांची क्रमवारी म्हणजे कलम ४९ अन्वये अपील, कलम ५० अन्वये दुसरे अपील आणि कायद्याच्या कलम ५६ अन्वये केवळ पुनरीक्षण आणि कलम ५० किंवा ५६ अन्वये दुसर् या अपिलाचा उपाय किंवा पुनरीक्षणाचा लाभ घेण्याचा पर्याय पीडित पक्षावर सोडला जातो. पुढील योजना अशी आहे की, जेव्हा कोणत्याही अधीनस्थ अधिकाऱ्यांच्या कार्यवाहीची वैधता किंवा औचित्य विशेषतः आणि स्पष्टपणे जेव्हा ती राज्याच्या हितसंबंधाविषयी असते तेव्हा पुनरिक्षण प्राधिकरणाकडे स्वतः हुन त्याची दखल घेऊन ती सुधारण्याचा अधिकार आहे.

दुसरे अपील दाखल करणे हा पीडित पक्षकारास उपलब्ध असलेला वैधानिक

उपाय आहे. पक्षकार अशा उपाययोजनेचा लाभ घेण्यात अपयशी ठरल्यास आणि त्याने पुनरिक्षण अधिकारक्षेत्राचा उपाय अवलंबिल्यास जरी तीच व्यक्ती कलम ५० अंतर्गत दुसऱ्या अपिलाच्या उपायांचा लाभ घेण्यास अपयशी ठरली आहे तरीही अधिकारक्षेत्राचा लाभ घेण्यापासून पक्षकाराला रोखले जात नाही. पीडित पक्षकारास उपलब्ध असलेल्या पर्यायांपैकी हा एक पर्याय असेल. कलम ५० अन्वये उपाय अवलंबल्यास कलम ५६ अन्वये उपाय संपतो, हे 'प्राधान्य दिले आहे' या वाक्यातून स्पष्ट होते. सुधारित कायदा ३३/१९७५ पूर्वी अस्तित्वात असलेल्या कलम ५६ च्या सुधारित उपकलम (३) च्या मजकुराच्या आधारे उच्च न्यायालयाने कार्यवाही केल्याचे दिसून येईल. त्यात, मजकूर असा दिसतो की जेव्हा पक्षकार दुसऱ्या अपिलीय उपायाचा लाभ घेण्यास अपयशी ठरला, तेव्हा कलम ५६ अंतर्गत पुनरीक्षण अधिकारक्षेत्र निषिद्ध केले गेले. पण सुधारणा कायदा ३३/१९७५ नंतर त्यातील मजकूर वेगळ्या शब्दात मांडला जातो. त्यामुळे ज्या पक्षकाराने कलम ५० अन्वये दुसऱ्या अपिलाचा उपाय घेतला आहे, त्याला कलम ५६ अन्वये सुधारित उपायाचा लाभ घेण्यास मनाई करण्यात आली आहे . त्यामुळे कलम ५० अन्वये दुसरे अपील दाखल न करणाऱ्या पक्षकाराला कलम ५६ अन्वये पुनरीक्षणाचा लाभ घेण्यास मनाई आहे, असा निष्कर्ष उच्च न्यायालयाने काढला. त्यामुळे सहसंचालकांचा आदेश अमान्य किंवा अधिकारक्षेत्राशिवाय नाही कारण कलम ५६ अन्वये उपाय अपीलकर्त्याला उपलब्ध आहे.

वरील निष्कर्ष लक्षात घेता उच्च न्यायालयाने सहसंचालकांनी दिलेल्या आदेशाची सत्यता तपासली नाही, असा युक्तिवाद अपीलकर्त्यांचे ज्येष्ठ वकील संतोष हेगडे यांनी केला आहे. जरी प्रतिवादीने सलग अयशस्वी पुनरिक्षणात्मक उपायांचा लाभ घेतला असला तरी गुणवत्तेवर कोणतेही मत व्यक्त करण्याचा आमचा इरादा नाही. आम्ही उच्च न्यायालयाचा आदेश रद्द करून हे प्रकरण कायद्यानुसार या प्रकरणाच्या विचारार्थ उच्च न्यायालयाकडे परत पाठवीत आहोत .

अपील मंजूर करण्यात येत आहे.

खर्चाबाबत कोणतेही आदेश नाहीत.

जी.एन. अपील मंजूर करण्यात येते.

<u>अस्वीकरण</u>

या न्यायनिर्णयाच्या मराठी भाषेतील या अनुवादाचा वापर हा पक्षकारास त्याच्या/ तिच्या मातृभाषेमध्ये त्याचा अर्थ समजून घेण्यापुरताच मर्यादित राहील आणि त्याचा इतर कोणत्याही कारणाकरता वापर करता येणार नाही. तसेच इंग्रजी भाषेतील न्यायनिर्णय हाच सर्व व्यावहारिक आणि कार्यालयीन वापराकरिता विश्वसनीय असेल आणि तोच त्यातील आदेशाच्या निष्पादन आणि अंमलबजावणी करता वैध मानला जाईल.

x-x-x-x